

RÉVÉSZ ÉVA

ret@hist.u-szeged.hu DOI 10.1432/belv.2014.1.1

„Turkia” keleti keresztény főpapjai az első ezredforduló magyar történelmében^{*}

— *The Eastern Christian High Priests of 'Turkia' in the Hungarian History
around the first Millenium* —

Abstract

The first bishop of *Turkia*, Hierotheos and his collaborators began to work among the Hungarians in the middle of the 10th century: they introduced Christianity to Gyula's territory, but some sources report that other Hungarian tribes were involved as well. As their seals were preserved, three of his successors are known: Theophylaktos, Antonios and Demetrios. However, we do not have any details about them (their origin, the dates of their episcopate, etc.), but it is probable that they Christianized on the territory of Gyula the younger until 1003, and later on the territory of Ajtony. *Turkia* became *metropolia* between the end of the 10th century and 1025; presumably the bishops were active there until that year. The promotion to a higher rank might have been the result of the time passed, the Byzantine-Hungarian alliance and Ajtony's baptism. After Ajtony's defeat, the monasteries took over the pastoral care of the Eastern Christians. Although the Byzantine Church began the Hungarians' conversion, it was completed by the Western Church. In historiography it is widely believed that the Hungarian would have disappeared or would have been marginalized, if they had not joined the Western Church. This common belief is easily refuted, if we consider the example of the Eastern European Orthodox states whose historical development was similar to the Hungarian one from the Middle Ages to the modern era, yet none of disappeared.

KEYWORDS Eastern Christianity, millennium, Byzantium, Turkia, Gyula, Ajtony

KULCSSZAVAK keleti kereszténység, ezredforduló, Bizánc, Turkia, Gyula, Ajtony

Bár az államszervezés során a nyugati kereszténységhez, Rómához csatlakozott a magyarság, a magyar nép a kereszténységről ismereteket először a keleti keresztény egyháztól szerzett, sőt az első forrásokkal igazolható keresztiségek is az ortodoxiához, Bizánchoz kötődnek. Jelen

---

^{*} Jelen tanulmány a MÖB (Collegium Hungaricum) kutatási ösztöndíj támogatásával és a K 81485 sz. OTKA kutatási pályázat keretében készült.

tanulmányomban a keleti kereszténységnek ezen – a magyarság korai történetében játszott – szerepét tekintem át.

A magyar nép már a honfoglalás előtt kapcsolatba került a kereszténységgel a Bizánci Birodalom szomszédságában, így már ekkor ismereteket szerzett róla (MORAVCSIK 1938. 171–212.; TIMKÓ 1971. 380–381., 394–395.). Ezen ismeretek meglétéről tesz tanúbizonyságot a Metód Legenda is: „Midőn az ugor király¹ a dunai részekre érkezett, látni akarta őt [Metódot]. És jóllehet egyesek [azt] mondták, s [úgy] vélekedtek, hogy ezt kinszenvedés nélkül meg nem ússza, elment hozzá. Ő [a király] azonban uralkodóhoz méltóan tisztelettel, fényesen és örömmel fogadta. És elbeszélgetvén vele [Metóddal] úgy, ahogy két ilyen férfiúnak társalogni illik, megkedvelte, megcsókolván és nagy ajándékokkal [elhalmozván] elbocsátotta, [ezt] mondván neki: »Emlékezz meg rólam, tisztelendő atyám, szent imáidban mindenkor!«” (Pannóniai Legendák – Metód-legenda: HKÍF 161.)

A honfoglalást követően a Kárpát-medencében a Krisztus-hitről további ismeretekkel gyarapodtak eleink, hiszen a honfoglalást megért, magyar uralom alá került számos nép között folyt keresztény térítés, sőt a Dunántúlon már egyházszerkezettel is rendelkeztek.²

Feltételezhető, hogy lehetett térítés, megtérés a magyarok közt,³ de a források által dokumentált első keresztiségekről csak a 10. század közepéről rendelkezünk adatokkal.

¹ „Ugor király” kifejezésből az *ugor* a magyar szinonimájaként szerepel, a forrásokban a magyarokra használt egyik elnevezés a *türk, turk, szkíta, hun, ungnos...* elnevezések mellett. A *király* valamely, az al-dunai részekben kalandozó magyar vezért, törzsfőt jelöli. Bár van olyan nézet, mely szerint Árpád (TIMKÓ 1971. 383.), de az általánosan elfogadott vélekedés szerint nem határozható meg pontosan a forrásban szereplő magyar törzsfő személye (RİPOCHE 1977. 84.; H. TÓTH 1981b. 170–178.; H. TÓTH 2003. 156–161.; KRISTÓ–MAKK 2001. 66.).

² A honfoglalást megelőző időszakban, a 9. században a Kárpát-medence nem volt egységes politikai irányítás alatt, így az itt élő és honfoglalást megért népek nem pusztán etnikai, de vallási szempontból is igen változatos képet mutattak. Ebből következőleg keleti keresztény vallású népesség is megérte a magyarok honfoglalását, és esetlegesen térítés is folyhatott a Kárpát-medencében e népek – elsősorban a bolgárok – közvetítésével. VÁCZY 1938. 215–216.; ÉRSZEGI 2000. 374.

A bolgár népesség a földrajzi nevek alapján – Melich János és Kniezsa István munkássága nyomán – Budapesttől keletre a Bükk fennsíkig, a Börzsöny, Cserhát, Mátra, Bükkvonulatától délre, a Duna-Tisza közén, és ettől északra, a Hernád vonaláig terjedő területen, Erdélyben, valamint Szerémségben, Duna-Tisza közén és a Tiszántúlon feltételezhető (H. TÓTH 1995. 30–31.; H. TÓTH 2000. 23.). Erdély népessége – nyelvi értelemben – egységesnek mondható, túlnyomó részt sláv nyelvet beszélt, csupán Dél-Erdélyben számolhatunk foltokban török nyelvűekkel; emellett a Nándor helynévi anyag is bizonyos további szempontok érvényesülése esetén szintén bolgár népességre utal, és e lakosság megérte a magyar honfoglalást (KRISTÓ 2002. 253.; KRISTÓ 2003. 33–34.). H. Tóth Imre nézete szerint a honfoglalás után a magyarok közt élő, már korábban keresztény hitre tért és ezáltal egyházi „intézményekkel” (papok, templomok, stb.) is már rendelkező „bolgár-szláv népesség is közvetítette őseinknek az ortodox kereszténység gyakorlatát”. Ennek a belső, bolgár-szláv térítésnek a nyoma a magyar nyelv „szókincsének legrégebbi, keleti rítusra utaló rétege” mint például kereszt, karácsony, panasz, pap, szombat, vádol... (H. TÓTH 1995. 30–31.; H. TÓTH 2000. 23.)

³ A bizánci keresztiek jelenlétét a temetkezésekben a keleti térítés bizonyítékaként értékeli Pirigy István és Györffy György is (PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1991. 11.; GYÖRFFY 2013. 47.). A 9. századi temetkezésekben végig előforduló bizánci kereszték, valamint keleti keresztény temetkezési rítusú sírok egyaránt jelezhetik ezt a térítést. A forrás problematikája azonban csak a valószínűsítést engedi meg: 1.) a rokonok temetnek, akik nem feltétlenül az elhunyt akarata szerint temetnek, hanem olykor saját világnézetük, olykor a közösség véleménye is befolyásolja a temetés módját; 2.) a – nyugati és keleti – szokások keveredhetnek a terület határjellege révén; az átvétel, egymásra hatás nem feltétlenül különíthető el a ténylegesen keleti rítusú temetkezéstől (RÉVÉSZ 2007. 141–150.; RÉVÉSZ 2010. 189–201.). Természetesen, miként ezt Madgearu értelmezi, ugyanúgy érvként használható Hierotheos működési területének meghatározására is (MADGEARU 2008.).

Írott források

948 táján a magyarok két fejedelme járt Konstantinápolyban a békeszerződés újabb öt évre történő meghosszabbítása céljából.⁴ A két magyar főember konstantinápolyi útját VII. Konstantinos Porphyrogennétos császár (913–959) *De administrando imperio* című művében ekként örökítette meg: „Teveli meghalt, és az ő fia barátunk, Termacsu, aki minap jött fel Bulcsúval, Turkia harmadik fejedelmével és karchájával.”⁵ azonban a keresztelőről már Ióánnés Skylitzés XI. századi történeti munkájából értesülünk: „míg csak vezérük, Bulcsú, színleg a keresztény hit felé hajolva, Konstantinápolyba nem jutott. Megkereszteltetvén Konstantinos császár lett a keresztapja, és a patrikiosi méltósággal megtiszteltetvén, sok pénz uraként tért vissza hazájába ... Bulcsú azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, sokszor egész népével a rómaiak ellen vonult. Amidőn ugyanezt forralta a frankok ellen is, fogságba került, és császáruk, Ottó karóba húzatta.”⁶

A forrás Bulcsúval kapcsolatban megőrizte a megkeresztelkedés tényét, azonban Termacsuról hallgat. Ennek ellenére a DAI titulus-használata, – miszerint ’φιλος’-nak nevezi őt –, közvetve jelzi, hogy ő is megkeresztelkedett. A bizánci titulus-használat igen kötött, szigorú szabályokat követ, és a ’φιλος’ megszólítás „Bizáncban kitüntető cím volt, a régi római ’amicus’ utóda, az idegen fejedelmeket megillető megszólítások közt a harmadik fokozatot képviselte.”⁷

A második keresztelőre 953 körül került sor. Feltehetőleg az öt éves békeszerződés meghosszabbítása okán utazott Gyula, a Magyar Fejedelemség második legnagyobb méltósága Konstantinápolyba. Az ő kereszttségét is Ióánnés Skylitzés műve örökítette meg: „Nem sokkal utóbb Gyula is, aki szintén a türkök fejedelme volt, a császári városba jön, megkeresztelkedik, s ő is ugyanazon jótéteményekben és megtiszteltetésekben részesül. Ő magával vitt egy jámborságáról híres, Hierotheos nevű szerzetest, akit Theophylaktos⁸ Turkia püspökévé szentelt, aki odaérkezvén, a barbár tévelygésből sokakat kivezetett a kereszténységhez. Gyula pedig megmaradt hitében, ő

⁴ Az első évre kötött békeszerződés 943-ban született, melyről több forrás is tudósít. Georgius monachus continuatus műve „Az indictio első évében, április havában nagy erővel ismét betörték a türkök. Theophanes patrikios parakoimomenos kimenvén békeszerződést kötött velük, s előkelő kezeseket kapott. Ettől kezdve sikerült a békét öt éven át megőrizni.” (MORAVCSIK 1984. 61–62.), valamint Ióánnés Skylitzés: Synopsis historiön-ja „Amikor az indictio első évében a türkök betörtést intéztek a rómaiak ellen, Theophanes parakoimomenos elmenvén békeszerződést kötött velük, és miután kezeseket kapott, hazatért.” (MORAVCSIK 1984. 85.) egyaránt szól róla.

⁵ De administrando imperio 40. caput: DAI 178–179.; MORAVCSIK 1984. 59.; HKÍF 178.

⁶ Synopsis historiön: MORAVCSIK 1984. 85.; HKÍF 152–153. Párhuzamos forráshely: „megtörtént, hogy e nép (a türkök) egy ideig nyugton maradt. Ugyanis vezérek közül a Bulcsú nevű, majd ismét egy másik, Gyula, aki maga is egy rész fejedelme volt, eljött a császárhoz, és mindkettőjük részeseült az újjászületés isteni fürdőjében, és vallásuk szent titkaiba bevattatott. Mindkettőjük patrikiosi rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére. Gyula meg is maradt hitében, és megőrizte a békét, a másik azonban az Istennel való szövetséget megszegvén, a rómaiak ellen ismét fegyvert fogott. Amidőn ezt a frankok ellen is megkísérelte, foglyul esett és megfeszítettet.” Ióánnés Zonaras: Epitomé historiön: MORAVCSIK 1984. 100.

⁷ MORAVCSIK 1970. 106.; MORAVCSIK 2003. 53.; nézetét elfogadja: TÖRÖK 2002. 14.

⁸ Theophylaktos, konstantinápolyi patriarcha (917 – 956. február 27.) I. Rómanos Lekapénos császár fia. 924-től már I. Nikolaos Mystikos patriarcha synkellosa, majd 933. február 2-án lett kinevezve patriarchának. 948-ban ő küldte a magyarokhoz a „Turkia püspöke”-nek felszentelt Hierotheos szerzetest. I. Péter bolgár cárral folytatott levelezésében ő határozta meg a bogumilizmust mint veszélyes eretnekséget, melyben keveredik a manicheizmus a paulikianizmussal. 956-ban, halála után a khalkedoni Roupinianai monostorban temették el, kívánsága szerint. (Kazhdan, Alexander: Theophylaktos. In: KAZHDAN 1991. 2068.)

maga nem intézett soha betörést a rómaiak területére, és az elfogott keresztényekről sem feledkezett meg, hanem kiváltotta azokat, gondja volt rájuk, szabadá tette őket” (MORAVCSIK 1984. 85–86.; HKÍF 152–153.)

A szláv források – a 15. századi gyűjtemény⁹ és a *Nikon-krónika*¹⁰ – azon további információval szolgálnak, miszerint Gyula a keresztségben az István¹¹ nevet kapta. A késői forráshagyományban tovább élt e keresztségek emléke. Így a fent említetteken kívül egy további, 15. századi szláv forrás az ún. *Beszéd Batu meggyilkolásáról* is említést tesz a korai keresztségekről.¹²

Pecsétek

Míg az elbeszélő források nem említik többé Turkia (= Magyarország) püspökét, addig a pecsétan szolgáltatt történetének folytatásával, ugyanis előkerült egykori bizánci területen három pecsét, melyeknek – feliratuk szerint – Turkia hajdani püspökei voltak birtokosaik.

Az első pecsét **Theophylaktos püspöke** volt, melyet az 1940-es években egy New York-i régészeti kiállításon mutattak be (ΤΙΜΚÓ 1971. 388.). Előlapján egy Szent Demeter-mellkép és a 'Θ-Δ-Η Η-Τ-Ρ' felirat, míg hátoldalán a 'ΚΕΡ, Θ, ΘΕΟΦΥΛΑ, ΠΙΧΚΟ . ΩΤ ΨΡ . ΩΝ' felirat olvasható (*1. melléklet*; LAURENT 1963. 347. 473. sz. pecsét).

Antónios püspöke volt a második, melynek előlapján a 'Τ-Ρ-Ι-Ο-С' felirat és Szent Demeter képe látható, míg hátoldalán a ' + ΧΦΡΑΓΙΧ / ΑΝΤΩΝΙΥ / Α-Χ / CVΓΚΛΥ. / ΠΡΩΕΑΡΥ / ΤΟVPKI / AC' felirat található (*2. melléklet*; LAURENT 1963. 346–347. 472. pecsét).

A másik kettőtől a harmadik pecsét különbözik, melynek tulajdonosa **Démétrios püspök** volt, és az előlapján az előbbiektől eltérően Szűz Mária képe és siglája ('M-P Θ-V') található, hátlapján pedig a 'СΚΕΠ, – .. ΔΗΜΗ-ΤΡΙΟΝΤΟΝ-Τ ΨΡΚΟΝ-ΘVΤ' felirat (*3. melléklet*; LAURENT 1965. 441. 1611. sz. pecsét).

⁹ „...a peon nép két fejedelme isteni sugallatra összes hadukkal egyetemben nyomban elhatározta, hogy teljes alázattal és szeretettel akár Konstantin városáig is elmegy, óhajtván a szent keresztség felvételét és az isteni bölcsesség igéjét, amire méltónak is találtattak. És felvévén a keresztséget, s Krisztus evangéliumát [elfogadván], hazatértek. És mielőtt a görög főpapok igazában országukba jöhettek volna, és őket az írás szavaival oktathatták volna, a két fejedelem egyike, a Stefan nevű, igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedvén, békességben a mennyei birodalomba tért...” 15. századi gyűjtemény: HKÍF 179.

¹⁰ „...isten sugallatra egyszerre az ugor nép két fejedelme felkerekedett és Car'gradba ment és felvette a szent keresztséget a területük alá tartozókkal együtt. Ám a barbárok Car'grad elleni támadása miatt a görög főpapok nem tudtak bejutni földjükre, hogy tanítsák őket és átadják nekik a szent könyveket, mivel a nyelvükön irt könyveik nem voltak, és váratlanul a fejedelmek egyike, a Stefan nevű, igaz keresztény hitben legott elhunyt, sok jó és Istennek tetsző dolgot cselekedve, megtért az Úrhoz. Látván pedig a görögök elerőtlenedését, a latinok eljövén Rómából, a szokásosan ugroknak nevezetteket a maguk tévtanára térítették...” *Nikon-krónika*: HKÍF 179.

¹¹ István (Stephanos, azaz megkoszorúzott): ezt a nevet előszeretettel adták fejedelmeknek, uralkodóknak. Utóbb Géza fejedelem és fia, Vajk is ezt a nevet kapták a keresztségben.

¹² PERÉNYI 1957. 172–184.; ROKAY 2000. 88. „Korábban az ugrok pravoszlávok [= igaz hitűek] voltak, mint-hogy a görögöktől vették fel az igaz hitet. Nem törekedtek arra, hogy saját nyelven írást alkossanak, s minthogy a rómaiak közel voltak, megnyerték a maguk hitének. S attól kezdve mind a mai napig így maradt.” DIMITRIEVA-LIHACSEVA 1986. 516–519. (ószláv szöveg és orosz fordítás). Perényi József szerint a szöveg forrása Skylitzés volt, míg Rokay Péter szerint nem feltétlenül egy bizánci forrásból szerezte információit a legenda szerzője, hiszen ezt az információt meríthette a Gellért legendából is, mivel egy magyar esemény elbeszélésénél inkább használt magyar forrásokat mint bizáncit. A forrás szövegéből megállapítható, hogy a 14. századi krónikakompozíciót is ismerte a szerző. ROKAY 2000. 88.

A két első pecsétet Vitalien Laurent már 1963-ban közzétette a Bizánci Birodalom egyházi pecsétes corpusában, míg a harmadik pecsétet a corpus kiegészítő kötetében 1965-ben publikálta. A pecsétek a közzétételt követően fokozatosan kerültek be a szakmai köztudatba. A témával foglalkozó történések egy része csupán az egyik pecsétről szerzett tudomást,¹³ majd fokozatosan a második is megjelent a publikációkban és napjainkig főleg e kettő szerepel (TIMKÓ 1971. 388.; MORAVCSIK 1984. 253.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; ÉRSZEGI 2000. 374.), hiszen még a 2009-ben megjelent államalapítás korát feldolgozó monográfiái is két pecsétet ismertet (FONT 2009. 86.). A harmadik pecsét alig vált ismertté, csupán néhány szakember használta fel mindhármat a téma kutatása kapcsán (MAKK 1999. 40.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. lj.; RÉVÉSZ 2011. 61., 339. 1–3. kép).

A pecsétek tanúsága szerint három utódja is volt Hierotheosnak, a listát Baán István kutatásai az utóbbi időben tovább bővítették. Az Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitiájában,¹⁴ a 14. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében,¹⁵ valamint a 15. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscryptumában található metropólia-jegyzékekben szerepel **Turkia metropolíája** (~ érsekség).¹⁶ E jegyzékekben a 11. századtól kezdve az egyes metropolíák az alapításuk sorrendjében kerültek fel. Turkia a 60. helyen található Pompéiupolis után és Rhósia (Megalé Rhósia) előtt, ami jelzi, hogy e kettő között emelkedett metropólia rangjára, azaz a 10. század vége után, de 1039 előtt.¹⁷ A rangemelés időpontját tovább lehet pontosítani, szűkíteni, mivel az 1028-ban Alexios Studitész konstantinápolyi patriarcha¹⁸ elnökletével lezajlott konstantinápolyi zsinaton már **Ióannész, Turkia metropolitája** részt vett (GRUMEL II. 250–253. N° 835.; OIKONOMIDÉS 1971. 527–528.; BAÁN 1995. 1167–1170.).

Természetesen nemcsak Turkia püspökének története, hanem a keresztségek históriája is tovább folytatódott, mikor I. Szent István (997–1000–1038) és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár (976–1025) között szövetség jött létre. E szövetség keretében vehettek részt magyar katonai egységek 1002-ben a bolgár Vidin ostrománál, és feltehetően a csapatok vezéréként jelen lévő **Ajtony** ezt követően keresztelkedett meg.¹⁹ Törzsterületének központjában, Marosvárott

¹³ RIPOCHE 1977. 82–83. (Theophylaktos pecsét); H. TÓTH 1981. 57. (Theophylaktos pecsét); PIRIGYI 1982. 20. (Theophylaktos pecsét); BAÁN 1988. 749. (Antónios pecsét); EGGERS 1996. 104. (Theophylaktos pecsét); IMRÉNYI 2002. 99. (Theophylaktos pecsét)

¹⁴ Athos-hegyi Esphigmenu-monostor 131. sz. kódexe 61. lapjának rectóján és verzóján lévő 13. notitia egy 1577-es kézirat, mely Darrouzes szerint 12. századi állapotokat tükröz. DARROUZÉS 1981. 137., 370. 13₈₀₃; BAÁN 1995. 1167.

¹⁵ A 14. századi athosi Dionysiu-monostor 120. sz. kódexében van egy metropólia-jegyzék (701–703^v). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

¹⁶ A 15. századi codex Parisinus Graecus 48. sz. manuscryptumában szintén található egy metropólia-jegyzék (255^v–263). OIKONOMIDÉS 1971. 527. 4. lj.; BAÁN 1995. 1167.

¹⁷ Pompéiupolis a 10. század végén, míg Rhósia (= kijevi Rusz) 1039-ben emelkedett metropólia rangjára (PORTAL 1969:39–41.). Rhósia első metropolitája Theophylaktos volt (LOUTH 2007. 258.).

¹⁸ Alexios Studitész, konstantinápolyi patriarcha 1025. december 12/15 – 1043. febr. 20. között. Már élethosszig hegoumenos volt a Studion monostornak, mikor a kánoni előírások mellőzésével II. Basileios császár közvetlenül a halála előtt patriarchának nevezte ki őt. Az új patriarcha együttműködött VIII. Konstantinos császárral, de megkísérelte a klérus függetlenségét is megővni, és hangsúlyozta, sem papot, sem szerzetest nem ítélt el világi bíróság (1028. január). A patriarcha és a zsinat 1038-ban definiálta például a közeli rokonnok közti házasságkötés tilalmát. IV. Mihaél császár (1034–1041) alatt megromlott a patriarcha és az állami vezetés közötti együttműködés, így el próbálták távolítani pozíciójából a kinevezése kapcsán mellőzött kánoni előírásokra hivatkozva, eredménytelenül. (Kazhdan, Alexander: Alexios Studitész. In: KAZHDAN 1991. 67.)

¹⁹ „Volt akkoriban Marosvárott egy roppant hatalmú, Ajtony nevű fejedelem, aki Bodony városában a görög rítus szerint vette fel a keresztséget. ... Marosvárott kolostort emelt Keresztelő Szent János tisz-

(Marosvár, más néven Csanád, ma Cenadu Vechi, Románia) a **Keresztelő Szent János-monostort** alapított, melybe görög szerzeteseket helyezett. Ajtony leverése után – mivel a királlyal összeütközésbe került, – Csanád, a királyi csapatok vezére az általa alapított **oroszlámosi Szent György monostorba** (Oroszlámos, ma Banatsko Aranđelovo, Szerbia) költöztette át e görög szerzeteseket, míg a marosvári, – ettől fogva csanádi – monostor az 1030-ban megalapított csanádi egyházmegye püspöke, Szent Gellért²⁰ és rendtársai birtokába került (KRISTÓ 1999. 90–91.).

Más keleti monostorokat is alapítottak az ezredforduló táján a Kárpát-medencében. A legrégebbi a **veszprémvölgyi apácamonostor**, melynek átiratban fennmaradt a görög nyelvű alapítólevele 1109-ből.²¹ A monostorral kapcsolatban mai napig sok a vitatott pont, de annyi bizonyos, hogy keleti keresztény apácák voltak az első lakói, arra nézve nincs megegyezés, hogy ki alapította (Géza fejedelem vagy Szent István király), mikor és milyen célból (Sarolt fejedelemasszony, István király Gavril Radomir által elűzött nővére, avagy Imre herceg menyasszonya, illetve özvegye részére).²² A dunapentelei **Szent Pantaleon monostor** (Dunapentele, ma Dunaujváros, Magyarország) szintén István uralkodásának idejéhez kötődik. Az Andornakok, mely feltehetőleg egy görög bevándorlócsalád, nemzetségi monostoraként alapították.²³ A 11. században alapított ortodox monostorok a 13. század során vagy elpusztultak, vagy egy másik, nyugati rítusú rend (bencés, ciszter) kezébe kerültek.²⁴ Ennek oka összetett: egyrészt a negyedik kereszties hadjárat is ekkor érezte hatását, mivel megszakadt az egyházi utánpótlás lehetősége, másrészt a tatárjáráskor is sok monostor elnéptelenedett, elpusztult.

A források értékelése

Turkia ortodox püspökének története a 10. század közepével veszi kezdetét Gyula keresztiségek. A patriarcha, Theophylaktos felszenteli Hierotheos szerzetest **Turkia püspökévé**. Az elnevezés jelzi a bizánci császári diplomácia szándékát, miszerint minden „türk”, azaz minden

*teletére, amelybe apátot tett görög szerzetesekkel együtt a maguk rendszabálya és szertartása szerint.*²⁰ Szent Gellért nagyobbik legendája: ÁKÍF 411–412. Ajtony keresztiségre nézve megoszlanak a vélemények. A kutatók egyik csoportja azt a nézetet vallja, hogy még 1002 előtt a bolgároktól vette fel a keresztiséget Vidinben (FEHÉR 1927–1928. 10.; GYÖRFFY 1952–1953. 335.; VÉKONY 1972. 120.; DÁVID 2000. 185–186.; DARKÓ 2009. 29–30.), míg a másik nézetet vallók szerint már Vidin elfoglalást követően, azaz 1002 után (MORAVCSIK 1938b. 402.; MORAVCSIK 1967. 330.; RIPOCHE 1977. 89.; DUDÁS 1993. 15–16.; BÁLINT 2000. 16.; ROMHÁNYI 2000. 18.; BOZSÓKY 2000. 246.; KOMÁROMI 2007. 217.; GYÖRFFY 2013. 171.), egy újabb, harmadik nézet szerint ugyan még a bolgároknál vette fel a keresztiséget, de a monostorba már görög (értsd: bizánci) szerzeteseket telepített (KISS 2007. 62–63.). Az első két nézet képviselői számos érvet és ellenérvet sorakoztattak fel nézetük mellett, melyek ismertetése jelen tanulmány kereteit szétfeszítené.

²⁰ Pozsonyi évkönyvek: „1030. Gellértet püspökké szentelik.” ÁKÍF 355.

²¹ Typicon Vespriense: MORAVCSIK 1984. 80–81.; KRISTÓ 1999. 90–91.; DHA I. 368–380.

²² A téma irodalma: GYOMLAY 1901.; HÓMAN 1911. 123–134., 167–174.; CZEBE 1916.; HÓMAN 1917. 99–136., 225–242.; DARKÓ 1917. 257–272.; SZENTPÉTERY 1923. 1., 15–16.; KRAJNÁK 1925–1926. 498–507.; FEHÉR 1927–1928. 11.; SZENTPÉTERY 1938. 185–198.; BALOGH 1944–1946. 21–30.; ÉRSZEGI 1988. 3–14.

²³ Az *Andornak* név az *Andronikos* magyarosított változata, ez arra utal, hogy egy István-kori görög hospes alapította a monostort, melynek lehetőségét a krónikáink is alátámasztják (lásd *Chronicon Pictum: KÉPES KRÓNKA* 66–67.). Irodalma: ÉRSZEGI 1975. 8–12.; BÓNA 1997. 5–8.; ROMHÁNYI 2000. 51.; DUDÁS 1993. 16.; MORAVCSIK 1938b. 419.; MORAVCSIK 1967. 335–336.

²⁴ Keleti monostorok, remeteségek az Árpád-kori Kárpát-medencében: veszprémvölgyi Szentséges Istenanya monostora (női), Marosvár/Csanádi Keresztelő Szent János monostor (férfi), oroszlámosi Szent György monostor (férfi), dunapentelei Szent Pantaleon monostor (férfi), Tihany-oroszkői remetesség (férfi), visegrádi Szent András monostor (férfi), zebegényi remetesség (férfi), száva-szentdemeteri Szent Demeter monostor (férfi).

magyar, az egész Magyar Fejedelemség megtérítésének feladatát szánták neki (MORAVCSIK 1967. 329.; GYÖRFFY 1976. 176.; MAKK 1996. 17.; MAKK 1999. 41.; MAKK 2000a. 319–348.; AVENARIUS 2000. 129.). Ezen előfeltevésüknek, – hogy erre minden lehetőséget meg fog kapni, – alapot szolgáltatott, hogy a Magyar Fejedelemség három legnagyobb méltósága megkeresztelkedett Konstantinápolyban. Még ha személyükben nem, vagy csak csekély mértékben lettek kereszténynek, arra a császári diplomácia számított, hogy politikai megfontolás okán a térítést nem fogják akadályozni.²⁵ Sőt talán az is feltételezhető, hogy a magyar vezetés hozzájárulásával került sor az egész országra érvényes joghatósággal rendelkező püspök magyarok közé küldésére a „rendkívül körültekintő bizánci diplomácia” részéről (PIRIGYI 1988. 161.). A püspök és szerzetesei térítő tevékenységének a következményeként kerültek a magyar nyelvbe a szláv eredetű egyházi szavak, minthogy bolgár-szláv tolmácsok segítségével hirdették az evangéliumot (GYÖRFFY 1952–1953. 333.; H. TÓTH 1981. 56–57.; PIRIGYI 1991. 11.; H. TÓTH 1995. 29–30.; GYÖRFFY 1997. 48.; H. TÓTH 2000. 26.; GYÖRFFY 2000. 48.).

Működésének területére nézve három nézet különböztethető meg. Az első kettő Gyula territoriumára, míg a harmadik – mint fentebb már említettem – a magyarok egész szállásterületére lokalizálja Hierotheos tevékenységét.²⁶

Az első szerint Erdély egészen a Tisza-Maros határvonalig volt a gyulák törzsterülete, ahol Hierotheos működött.²⁷ Ezen belül a patrocínium alapján – Dávid Katalin (DÁVID 2000. 186.) szerint – Szeged lehetett Hierotheos és utódai legalábbis egyik központja, székhelye.

A második arra épül, hogy a gyulák területét Ajtony későbbi territoriumával tekinti azonosnak, és a Marostól délre feltételezi a püspök székhelyét.²⁸ Így például Hóman Bálint e területi azonosságot az alapján feltételezi, hogy Ajtony volt az utolsó gyula, ezért Hierotheos székhelye Marosvárott volt.²⁹ Váczy Péter szerint Gyula ezen (ősi) törzsterületén működött Hierotheos, mely fölött az ezredforduló táján a gyula nemzetségből származó Ajtony uralkodott, míg az ifjabb Gyula uralma az utóbb meghódított erdélyi részekre terjedt ki (VÁCZY 1938b. 496.; IVÁNKA 1942a. 185.; IVÁNKA 1942b. 26.; PATACSI 1962. 276.; VÁCZY 1985. 169–170.). Magyar Kálmán Hierotheos működési területét, egyben a gyulák territoriumát a Bánát északi részére, Csanád–Csongrád–Békés és Arad megyék területére lokalizálja (MAGYAR 2001. 237.).³⁰

Ezen a területen belül az egyes kutatók több várost tartanak a püspök egykori székhelyének. Györffy György (GYÖRFFY 1976. 176.; GYÖRFFY 2013. 47.) Sirmium mint püspöki székhely mel-

²⁵ Zonaras alapján feltételezhető, hogy Bulcsú területén is folyt térítés: „Mindkettőjük [= Bulcsú és Gyula] patrikiosai rangot kapott, és pénzzel elhalmozva tértek vissza földjükre, magukkal víve egy papot is, aki sokakat rávezetett Isten ismeretére.” Ioannés Zonaras: Epitomé historiön: MORAVCSIK 1984. 100.

²⁶ MORAVCSIK 1967. 329.; JÁKLI 1996. 123–124. (Ennek bizonyítékát látja például az apostagi tizenkét karéjos templomban.); AVENARIUS 2000. 129.; KOMÁROMI 2007. 217. (Azonban megjegyzi, hogy az ország déli és keleti vidékén volt eredményes.)

²⁷ KNEZSA 1964. 204.; SZÉKELY 1967. 291.; HERMANN 1973. 12.; RIPOCHE 1977. 82–83.; LENKEY 2003. 19.; TÖRÖK 2002. 4. (Korábban a működési területet az „alföldi tájakon, pontosabban a Maros-mentén” határozta meg. TÖRÖK 2000. 105.); LOUTH 2007. 251. (Ország keleti felében, a Tiszától keletre.); SZEGFÜ 2008. 122. (Közép-Tisza és Maros vidéke); CSELÉNYI 2010. 6572.

²⁸ A DAI 40. fejezetében leírtak alapján a magyarok szállásterülete nem terjedt ki Erdélyre, csupán a Duna-Tisza közén és Tiszántúlon délen a Duna-Száva vonallal határolva terült el, és a Kárpát-medence többi területe az uralmi zónájuk volt a 10. század közepéig még (MAKK 2003. 3–14.)

²⁹ HÓMAN 19??:182. Bóna István adatgyűjtése szerint a bizánci típusú leletanyag (pénz, arany és ezüst fülönfüggők, bizánci csat) mellékletes sírok a Tisza-vidéken Tokajtól Orsováig, főleg a Körös/Berettyó és Al-Duna között fordulnak elő, így a gyulák területe itt volt, nem pedig Erdélyben, ahol ez a leletanyag hiányzik. BÓNA 2000. 64.

³⁰ Hasonlóképpen a Tisza-Maros szögbe lokalizálja Hierotheos működési területét GYETVAI 1987. 22–23.

lett foglal állást, melyet indokolt antik előzménye mellett, hogy a 9. századi Pannonia püspöki székhelye is itt volt, valamint Bizánc szempontjából is igen kedvező helyen feküdt. Bozsóky Pál Gerő a görög püspökök székhelyét Sövényházára helyezi az ott feltárt bizánci püspöki bortal eltemetett halott, feltehetően püspök miatt, akiben Hierotheos egyik utódját vélelmezi.³¹

Meg kell említeni, hogy a pecsétek *Turkia* feliratával kapcsolatban különböző nézetek láttak napvilágot, mivel mindhárom pecsét egykori bizánci és nem magyar területen, szórványleletként került elő. A kutatók többségének véleménye megegyezik, hogy a pecséteken szereplő *Turkia* a magyarok földjével azonosítható, azaz az egykori magyar államot jelenti. Ezzel szemben Nikolaos Oikonomidés (ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ 1973. 1–8.) ettől egészen eltérő véleménynek adott hangot, miszerint *Turkia* a *vardarióta-türkők* területét jelenti. Oikonomidés véleményére reflektál Baán István, mikor jelzi, hogy a metropólia-listákban külön helyen, önállóan szerepelnek a „*vardariótai*”,³² azaz „*turkoi*”, akik Thessaloniké alá tartoztak egyházigazgatás szempontjából, így a pecsétek *Turkia*-felirata nem köthető hozzájuk (DARROUZÉS 1981. 371. 13.⁸³²; BAÁN 1995. 1169.).

Turkia püspöke, illetve metropolitája működésének végével kapcsolatban hasonlóképpen számos eltérő nézetnek adtak hangot a téma kutatói. A legkorábbi már 958 tájára helyezi működésének félbemaradását, a legkésőbbi pedig egészen a negyedik keresztes hadjáratig feltételezi a töretlen működését Hierotheos utódainak. Lássuk e nézeteket sorjában:

1. Hierotheosnak távoznia kellett a magyaroktól, amikor a bizánciak 958 táján felmondták a békeszerződést és az adófizetést (МАКК 2000a. 331.), ezt látszik alátámasztani az a tény, hogy mindhárom pecsét egykori bizánci – és nem magyar – területen került elő. Utódainak kinevezése és a rangemelkedés az I. (Szent) István és II. Basileios Bulgaroktonos bizánci császár között létrejött szövetség fényében csupán egy bizánci jogigényt fejez ki a 11. század elején (МАКК 2000a. 331., FONT 2009. 86.).

2. A Bizáncból kiindult térítés az adófizetés felmondását követően újraindult kalandozó hadjáratok miatt szűnt meg fokozatosan, mivel „ezek a katonai vállalkozások feszültté tették a helyzetet a déli magyar határ mentén, így a görög papok és szerzetesek ijedten kezdtek hazafelé szállingózni. A térítési munka elakadt”.³³

3. Géza fejedelemsége és a nyugati térítés kezdete összefüggésben van a görög térítés abamaradásával, ugyanis az arkadiupolisi vereség (970) következményeképp ez a tevékenység lehetetlenné vált a feszült görög-magyar külpolitikai viszony miatt.³⁴

4. Hierotheos térítő tevékenységét az erdélyi területen utódja, Theophylaktos folytathatta egészen Gyula legyőzéséig,³⁵ működése 1003-ban szűnt meg. Ezt követően a latin rítusú erdélyi egyházmegye kialakítása vetett véget a görög püspökség működésének (FONT 2009. 52.; RIPOCHE 1977. 83.; KOSZTA 1996. 114.; KRISTÓ 1996. 490.).

³¹ Marosvárt a Keresztelő Szent János patrocínium miatt, Szegedet a görög előzmény ásatásbeli hiánya miatt, míg Szávaszentdemetert a püspökség meglétének hiánya miatt zárja ki. Bozsóky 2000. 246.

³² Vardariotói: egy etnikai vagy területi alapú csoport, mely nevét a lakkhelye, a Vardar folyó völgye után kapta. Első forrásbeli említésük egy 10. századi notitiában fordul elő, ahol a „vardariótai” vagy „turkoi” püspökségét említik. Pseudo-Kodinos perzsákként említi őket. Más nézet szerint magyarok. A császári testőrség tagjai lehettek. Kazhdan, Alexander: Vardariotói. In: KAZHDAN 1991. 2153.

³³ Bozsóky 2000. 169. A középkori misszionáriusokat nem jellemezte az „ijedős” magatartás, hanem inkább a mártíromság vágya, így nem valószínűsíthető, hogy ez a politikai szituáció a feladatuk félbehagyására indította volna az itt működő szerzeteseket és papokat.

³⁴ HERMANN 1973. 12. („egykorú tudósítások szerint – legalább 20 éven át sikerrel térítgetett”); GYÖRFFY 2013. 67.

³⁵ RIPOCHE 1977. 82–83. Gyula elfogását követően – nézete szerint – a sirmiumi püspökséghez fordult Hierotheos utódja, Theophylaktos püspök, és ott folytatta a térítő tevékenységét.

5. Hierotheost Theophylaktos patriarcha Turкия metropolitájává szentelte, aki a magyarok első és egyetlen metropolitájaként Prokuj leveréséig működött (1003), majd elhagyta Erdélyt. Bár a bizánci püspöklistákon (*notitia episcopatumum*) szerepel több metropolita is, ezek nem valós metropoliták, csupán a birodalom jogigényének kifejezésére szolgáltak.³⁶

6. Géza fejedelemsége alatt erősödött, erősödhetett a bizánci egyház tevékenysége, majd pedig István idejében is folytatódott tovább ez a folyamat, mivel „a bizánci szertartás fennmaradását és fejlődését is biztosította”, csupán nyugati főpásztorok joghatósága alá helyezte őket.³⁷

7. Hierotheos a Gyula által uralt területen – Erdélyben, főként a Maros völgyében – működött, és bár a bizánci egyház nem intézményesült a magyarok között, munkájának akadt folytatója, például a marosvári, utóbb oroszalmosi szerzetesek révén (TÖRÖK 2002. 14.).

8. A Szerémség teljes területe – egyben Száva-szentdemeter – magyar fennhatóság alá kerülését követően az ottani görög püspökség tovább működhetett, és az egyházi unió 1089-i napirendre tűzése kapcsán került sor ezen bács-sirmiumi püspökségnek a kalocsai érsekséggel való egyesítésére bács-kalocsai érsekség formájában Bács székhellyel, élére pedig Fábíán római rítusú érsek került.³⁸

9. Folyamatos maradt a működése, mely a *notitiák* alapján feltételezhető (BAÁN 1995. 1169.). A veszprémvölgyi alapítólevélben szerepel „a szentséges Istenanya veszprémi, érseki monostora”³⁹ kitétel, mely titulus alapján még annak lehetősége is felmerült, hogy az alapító a veszprémvölgyi görög apácamonostort Turкия érsekének (*metropolita*) joghatósága alá helyezte AVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1981. (1994.⁷) 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996. 104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.; IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33 l.j.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012. 98. 1. Beilage.⁴⁰ A görög püspökség fennállt a 13. század elejéig, mikor is a negyedik keresztes hadjáratot (1204) követően tudatosult az egyház két része közt fennálló szakadék. A püspökség létre szolgál bizonyítékul a bizánci történetíró, *Kinnamos* híradása 1164-ből, miszerint „Bácsban tartózkodik a nép főpapja”⁴¹

³⁶ KISS 2007. 61–62. Az 1003 utáni püspöklistákon a metropolia szerepeltetése Kristó Gyula és Koszta László véleménye szerint is csupán jogigényt fejez ki, azzal az eltéréssel, hogy eleinte még betöltötték a püspöki hivatalt. KRISTÓ 1996. 490.; KOSZTA 1996. 114.; LENKEY 2003. 19.

³⁷ PIRIGYI 1988. 162–163., 165.; PIRIGYI 1991. 16. Ennek bizonyítéka, hogy Csanád Ajtony legyőzése után csupán az újonnan alapított oroszalmosi monostorba költöztette át a marosvári görög szerzeteseket, ami nézete szerint István király utasítására történt. Itt a szerzetesek tovább folytathatták a ténitést. Font Márta – Baán István nézetéhez csatlakozva – jelzi, hogy a rendelkezésre álló források arra utalnak, István idején nem volt olyan mértékű az ortodox hitűek visszaszorítása, mint ahogy ezt feltételezték eddig. Egyaránt erre utal a bihari-váradi egyházmegye „újraalapítása”, csanádi püspökségnél Gellért küzdelme, erdélyi egyházmegyében Gyulaféhérvár székhelyé válásának bizonytalanságai. FONT 1996. 499. A neves középkorász véleménye szerint István korával nőtt az ortodox hitű alattvalók száma, és a törzsi előkelőket ugyan hódoltatta, de területükön teret hódított bizánci rítusú egyházi intézmények leverésüket követően is működhetek latin rítusú püspökség alá rendelve. FONT 1996. 498–499.; FONT 2005. 90.

³⁸ GYÖRFFY 1952–1953. 343. Makk Ferenc a keleti angolokhoz köti a püspökség összevonását és a székhely áthelyezését. MAKK 1998. 163–175.; MAKK 2000b. 21–27.; MAKK 2012. 197–217.

³⁹ *Typicon Vespriense*: MORAVCSIK 1984. 80.; ÁKÍF 116–119.; DHA I. 85.; GYÖRFFY 1997. 35–39., 123–125.

⁴⁰ BAÁN 1988. 740–754. Szarka János véleménye szerint a monostort még Géza fejedelem alapította, aki az akkor Veszprémben működő ortodox érsekség joghatósága alá helyezte. Az érsekég a nyugati rítusú egyházszerkezéssel püspökséggé lett alakítva. Ennek bizonyítéka, hogy az oklevél *renovatio*jának latin átíratában a görög szövegtől eltérően nem szerepel az „érseki” kitétel. SZARKA 2010. 21.

⁴¹ BAÁN 1988. 750. *Ioánnés Kinnamos: Epitomé*: MORAVCSIK 1984. 221. Mosolygó József görög katolikus fő-

Összegzés

Hierotheos, Turkia első püspöke és munkatársai a 10. század közepén kezdték el működésüket a magyarok között, Gyula területén biztosan, de feltételezhető a források alapján, hogy más magyar törzsek között is folyt térítés. A pecsétek tanúsága szerint három utódja is ismert: Theophylaktos, Antónios és Démétrios. Közelebbi információval nem rendelkezünk róluk (származás, püspökségük ideje), azonban vélelmezhető, hogy az ifjabb Gyula területén egészen 1003-ig, majd Ajtony területén tevékenykedtek.⁴² *Metropólia* rangjára a 10. század vége és 1025 között emelkedett *Turkia*, úgy vélem, eddig az időpontig a püspökök itt térítettek biztosan. A rangemelkedés lehetett az eltelt idő, egyben a létrejött magyar-bizánci szövetség és Ajtony keresztségének következménye. Ajtony legyőzését követően az egyes monostorok látták el a keleti keresztény hívek pasztorálását. Az egész magyarságra nézve azonban a bizánci egyház által megkezdett térítést a nyugati egyház fejezte be (MORAVCSIK 1953. 66.; PIRIGYI 1982. 21.; GYÖRFFY 2013. 67–68.; GYÖRFFY 1988. 61–62.; GYÖRFFY 2000. 67–68.; MORAVCSIK 2003. 58.).

A keleti kereszténységgel szemben egy, a történetírásban mély gyökeret vert hiedelem napjainkig is hat, miszerint a magyarságra a pusztulás, elbalkanizálódás, elszigetelődés várt volna, ha nem csatlakozik a nyugati egyházhoz (SZEKFŰ 1917.; HERMANN 1973. 12–13.). Ez a hiedelem, végigtekintve a kelet-európai ortodox államok történetét, minden alapot nélkülöz, hiszen a magyarok is hozzájuk hasonló történelmi utat jártak be a középkor, újkor folyamán, de egyik sem pusztult el.⁴³

Az első ezredforduló időszakában a magyarság keresztény hitre térítéséért és a keresztény magyarok feletti egyházi hegemonia megszerzéséért Róma, Bizánc és a német birodalmi egyház egyaránt küzdelmet folytatott egymással. E rivalizálás Szent István uralkodása idejére a Római Pápaság győzelmével végződött.⁴⁴ *

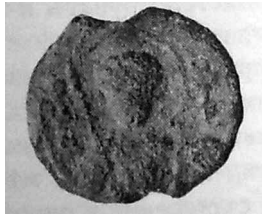
esperes-helytörténész munkájában felveti, hogy az „ősi görögség fennmaradását szerzeteseinek köszönheti”, mivel az „apátok egyszersmind püspöki joghatóságot is gyakorolhattak” (MOSOLYGÓ 1941. 64.). Ebben az esetben lehetséges, hogy keleti (görög) egyházi méltóság működött magyar területen is. A középkori szerb egyházszervezet analógiát szolgáltat ehhez, miszerint náluk a hegoumenos (igumen, apát) egyben püspök is volt (BAÁN 2012. 2.). További analógiát szolgáltat az ekkori bolgár egyházszervezet is a 11. század első feléből (ГИБИ VII. 110.).

⁴² Ajtonyról tudjuk, hogy bár „*Bodony városában a görögök szertartása szerint keresztelkedett meg*”, ezt követően is folytatta pogány életvitelét („*hét felesége volt, mert nem volt tökéletes a keresztény hitben*”). Ennek ellenére élvezte a görögök, azaz a bizánci császár támogatását. Úgy vélem, e támogatást annak köszönhetette, hogy a püspök számára az akadálytalan tevékenykedést, működését biztosította. Ehhez szolgált helyszínül az általa alapított Keresztelő Szent János monostor. Ez volt az az érdem, mely által kiérdemelte a császári, bizánci támogatást.

⁴³ „Ezt a felfogást ... ékesen cáfolja az a történelmi tény, hogy Kelet-Európában, közelebről a Kárpát-medence környékén még egyetlen olyan nép sem pusztult el az évszázadok során, amelyek az ortodoxiát választotta. Erről egyértelműen tanúskodik az orosz, a román, a bolgár és a szerb nép eddigi históriája.” KRISTÓ – MAKK 2001. 183.

⁴⁴ Erre lásd például MAKK 1996. 50–51.

1. MELLÉKLET THEOPHYLAKTOS-PECSÉT

előlap

hátlap

gyűjtemény: DO (47.2.186.), Coll. Shaw, n. 1160

kora: XI. század

méret: Ø 18 mm

előlap: kép: Szent Demeter-mellkép

felirat: Θ-Δ-Η Η-Τ-Ρ Ὁ ἄγιος Δη<μ>ήτρ(ιος) (LAURENT 1963. 347.)

fordítása: „Szent Demeter”

hátlap: felirat: KER, Q, Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει)

ΘΕΟΦΥΛΑ, Θεοφυλά(κτω)

.PICKO [ἐ]πισκό-

. ωΤ ΥΡ [π]ρ Τούρ-

.ωΝ [κ]ων (LAURENT 1963. 347.)

fordítása: „Uram, segíts Theophylaktost, a turkok püspökét!”

pecsét közzététele: LAURENT 1963. 347. 473. sz. pecsét
SEALS DO 47.2.186. sz. pecsét

pecsétkép közzététele: LAURENT 1940. 287. n. 3., 289. n. 4.

szakirodalmi MORAVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; RIPOCHE 1977. 82–83.; H. TÓTH 1981.

hivatkozások: (1994.7) 57.; PIRIGYI 1982. 20.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK 1996. 61.; EGGERS 1996.

104.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.;

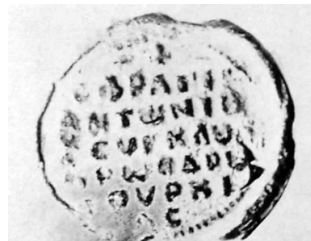
IMRÉNYI 2002. 99.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33 lj.; FONT 2009. 86.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ

2012. 98. 1. Beilage

2. MELLÉKLET ANTÓNIOS-PECSÉT

előlap

hátlap

gyűjtemény: DO (47.2414.), Coll. Shaw, n. 1161

kora: XI. század

méret: Ø 26 mm

előlap: kép: Szent Demeter-kép

felirat: T-P-I-O-C

fordítása: „Szent Demeter”

[Ὁ ἄγιος Δημή]τριος (LAURENT 1963. 346.)

<i>hátlap:</i>	<i>felirat:</i>	+	+	+
		СΦΡΑΓΙΣ	Σφραγίς	Σφραγίς
		ΑΝΤΩΝΙΥ	Ἀντωνίου	[Α]ντωνίου
		A		
		X		
		ΠρωΕΔΡΥ	πρ(ο)έδρου	προέδρου
		ΤΟΥΡΚΙ	Τουρκί-	Τουρκί-
		ΑC	ας (LAURENT 1963. 347.)	ας (MORAVCSIK 1984. 253.)
	<i>fordítása:</i>		„Antóniosnak, Turkia szer- zetes synkellosának és pro- edrosának pecsétje”	„Antóniosnak, Turkia pró- tosynkellosának és proedro- sának pecsétje”
<i>pecsét közzététele:</i>		LAURENT 1963. 346–347. 472. sz. pecsét		
		SEALS DO 47.2.214. sz. pecsét		
<i>pecsétkép közzététele:</i>		LAURENT 1940. 287. n. 2., 289. n. 3.		
<i>szakirodalmi</i>		MORAVCSIK 1984. 253.; TIMKÓ 1971. 388.; BAÁN 1988. 749.; PIRIGYI 1988. 162.; MAKK		
<i>hivatkozások:</i>		1996. 61.; HOLLER 1996. 943.; MAKK 1999. 40.; MAKK 2000a. 331.; ÉRSZEGI 2000. 374.;		
		RÉVÉSZ 2007. 149. 33 l.; FONT 2009.; RÉVÉSZ 2011. 61.; RÉVÉSZ 2012. 99–100. 2.		
		Beilage		

3. MELLÉKLET DÉMÉTRIOS-PECSÉT⁴⁵

elölap

hátlap

<i>gyűjtemény:</i>	Istanbul Musées, n. 162.			
<i>kora:</i>	XI/XII. század			
<i>méret:</i>	Ø 21 mm			
<i>elölap:</i>	<i>kép:</i>	Szűz Mária mellképe		
	<i>felirat:</i>	M–P–Θ–V (sigla)	Μήτηρ Θεοῦ (LAURENT 1965. 441.)	
	<i>fordítása:</i>	„Isten Anyja”		
<i>hátlap:</i>	<i>felirat:</i>	CKEΠ,	Σκέπ(οις)	
		.. Δημη	[με] ΔΗΜΗ–	
		ΤΡΙ ΟΝΤΟΝ	τριον τόν	
		Τ ΥΡΚΟΝ	Τούρκον	
		ΘΥΤ,	θύτ(ην) (LAURENT 1965. 441.)	
	<i>fordítása:</i>	„Védj meg engem, Démétrios, a turkok papját!”		
<i>pecsét közzététele:</i>	LAURENT 1965. 441. 1611. sz. pecsét			
<i>pecsétkép közzététele:</i>	RÉVÉSZ 2011. 339. 3. kép. RÉVÉSZ 2012. 101. 3. Beilage			
<i>szakirodalmi</i>	HOLLER 1996. 944.; MAKK 2000a. 331.; RÉVÉSZ 2007. 149. 33. l.; RÉVÉSZ 2011. 61.;			
<i>hivatkozások:</i>	RÉVÉSZ 2012. 101. 3. Beilage			

⁴⁵ Ezúton mondok köszönetet Hadnagy Szabolcsnak és Papp Sándornak a pecsétkép megszerzésében nyújtott segítségükért.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ÁKÍF: KRISTÓ GYULA (szerk.) (1999): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged.
- AVENARIUS, ALEXANDER (2000): *Die byzantinische Kultur und die Slawen. Zum Problem der Rezeption und Transformation*. Wien–München.
- BAÁN ISTVÁN (1988): A körtvélyesi monostor. *Vigília* 53. évf. 10. sz. 749–754.
- BAÁN ISTVÁN (1995): „Turkia metropolitája”. Újabb adalék a bizánci egyház történetéhez a középkori Magyarországon. *Századok* 129. évf. 5. sz. 1167–1170.
- BAÁN ISTVÁN (2012): *Opponensi vélemény Révész Éva: Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci-bolgár-magyar egyházi kapcsolatokhoz című doktori értekezéséről*. Kézirat. Budapest. BÁLINT CSANÁD (2000): Választás Kelet és Nyugat között – és mennyire volt az? In Kredics László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság – kereszténység*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 11–22.
- BALOGH ALBIN (1947): A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebbi magyarországi oklevél. *Regnum* VI. (1944–1946): 21–30.
- BERKI FERIZ (szerk.) (1984): *Az ortodox kereszténység*. Budapest 1984.
- BÓNA ISTVÁN (1997): *Dunapentele története a honfoglalástól a 19. század közepéig a már eddig is ismert, valamint az újonnan bevont adatok alapján*. Dunaújváros, Intercisa Múzeum.
- BÓNA ISTVÁN (2000): *A magyarok és Európa a 9–10. században*. História Könyvtár Monográfiák 12. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- BOZSÓKY PÁL GERŐ (2000): *Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig*. Szeged, Agapé.
- CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR (2010): Rilai Szent Iván a bolgár–magyar kapcsolatok fényében. *Barátság*. 17. 5. sz. 6572–6574.
- CZEBE GYULA (1916): A veszprémvölgyi oklevél görög szövege. *Értekezések a történeti tudományok köréből*. 24. kötet. 3. Budapest. MTA.
- Bíborbanszületett Konstantin (1950): *A birodalom kormányzása*. Budapest. Közoktatásügyi Kiadó.
- DARKÓ JENŐ (1917): A veszprémvölgyi apácamonostor alapító levelének 1109-i másolata. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 44. 257–272.
- DARKÓ JENŐ (2009): Adalékok a magyar Szent Korona problematikájához. In *Szent Korona-konferencia, 2008. december 5. Őstörténeti füzetek* 7. Budapest. 19–57.
- DARROUZÈS, JEAN (1981): *La géographie ecclésiastique de l'Empire Byzantin 1. Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae: texte critique, introduction et notes*. Paris. Institut français d'études byzantines.
- DÁVID KATALIN (2000): Szent Gellért és a csanádi püspökség. In Kredics László (szerk.): *Válaszúton. Pogányság – kereszténység*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 185–191.
- DHA: GYÖRFFY GYÖRGY (ed.) (1992): *Diplomata Hungariae Antiquissima: accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia*. Budapest, Academia Scientiarum Hungarica.
- ДИМИТРИЕВА, Л.А. – ЛИХАЧЕВА, Д. С. (Ред.) 1986: *Памятники литература древней руса*. Вторая половина XVI. века. Москва.
- EGGERS, MARTIN (1996): *Das Erzbistum des Method. Lage, Wirkung und Nachleben der kyrillomethodianischen Mission*. Slavische Beiträge 339. München, Verlag Otto Sagner.
- ÉRSZEGI GÉZA (1975): Dunapentele a középkorban. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv. A Fejér Megyei Levéltár Évkönyve* 9. 7–42.
- ÉRSZEGI GÉZA (1988): Szent István görög nyelvű okleveléről. *Levéltári Szemle*. 38. évf. 3. sz. 3–14.
- ÉRSZEGI GÉZA (2000): Magyarország térítése a források alapján. In Wiczorek, Alfried – Hinz, HANS-MARTIN (szerk.): *Európa közepe 1000 körül*. Kézikönyv „Az Európa közepe 1000 körül” kiállításához: történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Stuttgart, Konrad Theiss Verlag GmbH. 374–379.
- FEHÉR GÉZA (1927): A bolgár egyház kísérletei és sikerei hazánkban. *Századok* 61. évf. 1-3. sz. 1–20.
- FONT MÁRTA (1996): Magyarok és keleti szlávok az Árpád-korban. Adalékok a kapcsolatok egyháztörténeti hátteréhez. In Jankovics József (szerk.): *A magyar művelődés és kereszténység*. Szeged, Scriptum. 497–506.
- FONT MÁRTA (2005): *A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, Balassi Kiadó.

- FONT MÁRTA (2009): *Államalapítás 970–1038*. Magyarország története 2. Metropol Könyvtár. Budapest
- ГИБИ VII.: Лишев, Страшимир – Цанкова-Петкова, Геновева – Тивчев, Петър (Ред.): *Извори за Българската История XIV. Гръцки Извори за Българската История VII*. София 1968.
- GRUMEL, VENANCE (1936): *Les registes des actes du Patriarcat de Constantinople. Vol I. Les registes des Patriarches. Fasc. II. Les registes de 715 à 1043*. Paris
- GYETVAI PÉTER (1987): *Egyházi szervezés, főleg az egykori déli magyar területeken és a bácskai Tisza mentén*. Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae VII. München, Görres Ges.
- GYOMLAY GYULA (1901): Szent István veszprémi donációjának görög szövegéről. *Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből* XVII. Kötet. 8. sz.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1952): A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II. Osztályának közleményei* 2. (1952) 325–362.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1953): A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *MTA II. Osztályának közleményei* 3. 69–104.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1976): Rôle de Byzance dans la conversion des Hongrois. In: *Cultus et Cognition. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Warszawa, 169–180.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1988): *König Stephan der Heilige*. Budapest, Corvina Kiadó.
- GYÖRFFY Georgius (1997): *Chartae antiquissimae Hungariae: 1001–1196*. [Árpád-kori oklevelek: 1001–1196.] Budapest, Balassi Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (2013): *István király és műve*. Budapest. Balassi Kiadó.
- HOLLER LÁSZLÓ (1996): A magyar korona néhány alapkérdéséről. *Századok*. 130. évf. 4. sz. 907–964.
- H. TÓTH IMRE (1992): Adalékok a korai magyar-szláv egyházi és kulturális kapcsolatok kérdéséhez. In Makk Ferenc (szerk.): *Fejezetek a régebbi magyar történelemből I*. Budapest, Tankönyvkiadó. 55–71.
- H. TÓTH IMRE (1995): A magyarság korai kapcsolatai az ortodox szlávokkal. In H. Tóth Imre (szerk.): *Az ortodoxia története Magyarországon a XVIII. századig*. Szeged, JATE Szláv Filológiai Tanszék. 27–35.
- H. TÓTH IMRE (2000): Magyar-szláv kapcsolatok a 9–11. században. *Partes Populorum Minores Alienigenae* 11–41.
- HERMANN EGYED (1973): *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, Auróra Könyvek.
- HKÍF: KRISTÓ GYULA (1995): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- HÓMAN BÁLINT (1911): A veszprémi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul*. I. 123–134.
- HÓMAN BÁLINT (1911): A veszprémi 1109. évi oklevél hitelessége. *Turul*. II. 167–174.
- HÓMAN BÁLINT (1917): Szent István görög oklevele I.. *Századok* 51. évf. 2-3. sz. 99–136.
- HÓMAN BÁLINT (1917): Szent István görög oklevele II. *Századok*. 51. évf. 4-5. 225–242.
- HÓMAN BÁLINT – SZEKFŰ GYULA (1935): *Magyar történet. I. kötet. Őstörténet-törzsszervezet, keresztény királyság*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- IMRÉNYI TIBOR (2002): *Magyarság és ortodoxia ezer esztendő*. Miskolc, Miskolci Ortodox Múzeumért Alapítvány.
- IVÁNKA ENDRE (1942a): Griechische Kirche und griechisches Mönchtum im mittelalterlichen Ungarn. *Orientalia Christiana Periodica* 8. 183–194.
- IVÁNKA ENDRE (1942b): *Göröszertartású magyarság*. Kolozsvár, Minerva Nyomda.
- JÁKLI ISTVÁN (1996): *Szent István az ember*. Sopron, Bethlen Gábor Könyvkiadó.
- Képes Krónika (1986): Budapest, Európa Könyvkiadó.
- KISS GERGELY (2007): Les influences de l'Église orthodoxe en Hongrie aux Xe–XIe siècles. *Specimina Nova Pars Prima. Sectio Mediaevalis IV*. Pécs, 51–71.
- KMTL: KRISTÓ GYULA (főszerk) – ENGEL PÁL – MAKK FERENC (szerk.): *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Budapest 1994.
- KOMÁROMI LÁSZLÓ (2007): A bizánci kultúra egyes elemei és közvetítő tényezői a középkori Magyarországon. *Iustum Aequum Salutare*. 3. évf. 1. sz. 215–228.
- KOSZTA LÁSZLÓ (1996): A keresztény egyházi szervezet kialakulása. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Árpád előtt és után. Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szeged, Somogyi Könyvtár. 105–115.
- KRAJNYÁK GÁBOR (1926): Szent István veszprémi donációjának görög egyházi vonatkozásai. *Századok* 60. évf. 1–3. sz. 498–507.
- KRISTÓ GYULA (1996): Vallási türelem az Árpád-kori Magyarországon. In Jankovics József (szerk.): *A magyar művelődés és kereszténység*. Szeged, Scriptorum. 485–496.

- KRISTÓ GYULA (1999): *A tizenegyedik század története*. Budapest, Pannonica.
- KRISTÓ GYULA (2002): Szlávok Erdélyben a magyar honfoglalás előtt. In Bibok Károly – Ferincz István – Kocsis Mihály (szerk.): *Cirill és Metód példáját követve. Tanulmányok H. Tóth Imre 70. születésnapjára*. Szeged, 249–253.
- KRISTÓ GYULA (2003): Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, Lucidus.
- KRISTÓ GYULA – MAKK FERENC (2001): *A kilencedik és a tizedik század története*. Magyar Századok. Budapest
- LAURENT, VITALIEN 1940: Ὁ βαρδαριωτῶν ἥτοι Τουρκῶν: Perses, Turcs asiaticques ou Turcs Hongrois? *Сборникъ въ паметъ на Проф. Петъръ Никовъ. Известия на Българското Историческо Дружество XVI–XVIII*. 275–289.
- LAURENT, VITALIEN 1942: L'évêque des Turcs et le proèdre de Turquie. *Académie Roumanie. Bulletin de la section historique XXIII/2*. 147–159.
- LAURENT, VITALIEN 1963: *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V. L'église*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique
- LAURENT, VITALIEN 1965: *Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V.2. L'église*. Paris, Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique
- LENKEY ZOLTÁN (2003): *Szent István és III. András*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- LOUTH, ANDREW (2007): *Greek East and latin West: the church AD 681–1071*. NY. ST Vladimir's Seminary Press.
- MADGEARU, ALEXANDRU (2008): The Mission of Hierotheos: location and significance. *Byzantinoslavica. Revue internationale des Études Byzantines*. 66. évf. 1–2. sz. 119–138.
- MAGYAR KÁLMÁN (2001): *Szent István államszervezésének régészeti emlékei (1001–2001)*. Kaposvár–Segesd, Millenniumi Kiadó.
- MAKK FERENC (1996): *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely.
- MAKK FERENC (1998): Szent László és a Balkán. In: Makk Ferenc (szerk.) *A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 163–175.
- MAKK FERENC (1999): *Ungarischen Außenpolitik (896–1196)*. Herne.
- MAKK FERENC (2000a): Szent István és utódai. In Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged, Csongrád Megye Önkormányzata. 319–348.
- MAKK FERENC (2000b): A kalocsai érsekség bácsi székhelyének létesítéséről. In Koszta László (szerk.): *Kalocsa történetéből*. Kalocsa, Önkormányzat. 21–27.
- MAKK FERENC (2003): Turkia egész szállásterülete. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. Tomus 117. 3–14.
- MAKK FERENC (2012): Ladislaus der Heilige und der Balkan. In: Makk Ferenc (szerk.): *Vom mythischen Vogel Turul bis zum Doppelkreuz*. Herne, Gabriele Schafer Verlag. 197–217.
- MORAVCSIK GYULA (1938a): A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. kötet. Budapest, Szent István Társulat. 171–212.
- MORAVCSIK GYULA (1938b): Görögnyelvű monostorok Szent István korában. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. kötet. Budapest, 389–422.
- MORAVCSIK GYULA (1967): *Studia Byzantina*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- MORAVCSIK GYULA (1970): *Byzantium and the Magyars*. Budapest, Akadémiai Kaidó.
- MORAVCSIK GYULA (1984): *Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest
- MORAVCSIK GYULA (2003): *Bizánc és a magyarság*. Budapest, Lucidus Kiadó.
- MOSOLYGÓ JÓZSEF (1941): *A keleti egyház Magyarországon*. Miskolc, Ludvig Kiadó.
- OIKONOMIDÉS, NIKOLAOS (1971): A propos relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au XIe siècle: le metropolitte de Turquie. *Revue des Etudes Sud-Est Européennes* 9. 3. sz. 527–533.
- OIKONOMIDÉS, Nikolaos (1973): Vardariotes – W.I.nd.r – V.n.nd.r: Hongrois installés dans la vallée du Vardar en 934. *Südost-Forschungen XXXII*. 1–8.
- JÁN STANISLÁV (1978): *Pannóniai legendák. Cirill és Metód szláv apostolok élete*. Bratislava – Budapest. Madách – Európa Kiadó.
- PATACSI GABRIEL (1962): Die ungarischen Ostkirchen. *Ostkirchliche Studien* 11. 273–305.
- PAULER GYULA – SZILÁGYI SÁNDOR (1900): *A magyar honfoglalás kútfői*. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- PERÉNYI JÓZSEF (1957): A Szent László legenda Oroszországban. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominata: Sectio Historica*. I. 172–184.

- PIRIGYI ISTVÁN (1982): *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza, Görögkatolikus Hittudományi Főiskola.
- PIRIGYI ISTVÁN (1988): A bizánci szertartású kereszténység helyzete Magyarországon Szent István korában. In Glatz Ferenc – Kardos József (szerk.): *Szent István és kora*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet. 161–165.
- PIRIGYI ISTVÁN (1991): *A görögkatolikus magyarság története*. Budapest. IKVA.
- PORTAL, ROGER (1969): *The Slavs*. London, Weidenfeld and Nicolson.
- RIPOCHE, J. P. (1977): Bizánc vagy Róma? Magyarország vallásválasztási kérdése a középkorban. *Századok*. 111. évf. 1. sz. (1977) 79–92.
- RÉVÉSZ ÉVA (2007): A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleletekben. In Révész Éva – Halmágyi Miklós (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 5*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 141–150.
- RÉVÉSZ ÉVA (2010): Bizánci kereszték a X–XI. századi sírokban. In G. Tóth Péter – Szabó Pál (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 6*. Szeged, Szegedi Középkorász Műhely. 189–201.
- RÉVÉSZ ÉVA (2011): *Régészeti és történeti adatok a kora Árpád-kori bizánci–bolgár–magyar egyházi kapcsolatokhoz*. Doktori (PhD) értekezés. Szeged.
- RÉVÉSZ ÉVA (2012): Die Siegel der Bischöfe von Turkia und die Rolle der Orthodoxie um das erste Millennium im Königreich Ungarn. In Bolom-Kotari, Martina – Zouhar, Jakob (Eds.): *Cogito, scribo, spero. Auxiliary Historical Sciences in Central Europe at the Outset of the 21st Century*. Pontes Series No II. Hradec Králové, 79–101.
- ROKAY PÉTER (2000): Egy kései tanúság a magyarok választásáról a keleti és a nyugati kereszténység között. In Kredics László (szerk.): *Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 83–89.
- F. ROMHÁNYI BEATRIX (2000): *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon: katalógus*. Budapest, Pytheas Kiadó.
- SRH: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. I–II. Ed. Emericus SZENTPÉTERY. Budapest 1937–1938.
- Seals: Prosopography of the Byzantine World*. <http://linnet.cch.kcl.ac.uk:8080/seals/pbwseals.jsp?table=Collection>
Hozzáférés: 2003. 11. 28. 10:59
- SZARKA JÁNOS (2010): *A rotunda öröksége 2. A görög rítus nyomai a középkorban Sárospatakon és vonzáskörzetében B.-A.-Z. vármegyében*. Miskolc.
- SZEGFÜ LÁSZLÓ (2008): Kiszombor története I. In Marosvári Attila (szerk.): Kiszombor, Önkormányzat. 163–209.
- SZÉKELY GYÖRGY (1967): La Hongrie et Byzance aux 10e–12e siècles. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. 291–311.
- SZEKŰ GYULA (1918): *Der Staat Ungarn, eine Geschichtsstudie*. Stuttgart-Berlin, Deutsche Verlags-Anstalt.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke 1. 1001–1270*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- SZENTPÉTERY IMRE (1938): Szent István oklevelei. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. II. Budapest, Szent István Társulat. 133–202.
- TIMKÓ IMRE (1971): *Keleti kereszténység, keleti egyházak*. Budapest, Szent István Társulat.
- TÖRÖK JÓZSEF (2000): Egyházmegye-alapítások vitatott kérdései. In Kredics László (szerk.): *Választúton. Pogányság – kereszténység. Kelet – Nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről*. Veszprém, MTA Veszprémi Területi Bizottsága. 103–112.
- TÖRÖK JÓZSEF (2002): *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*. Budapest, Mikes Kiadó.
- VÁCZY PÉTER (1938a): Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában. In Serédy Jusztinián (szerk.): *Emlékkönyv Szent István király halálának 900 évfordulójára*. I. Budapest, Szent István Társulat. 213–265.
- VÁCZY PÉTER (1938b): Gyula és Ajtony. In Kumorovitz L. Bernát (szerk.): *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda. 475–506.
- VÁCZY PÉTER (1985): Etelköz – die frühere Heimat der Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften*. 16. Budapest, Archäol. Inst. UAW. 169–175.
- VÉKONY GÁBOR (1972): A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. *Antik Tanulmányok* 19. évf. 1–2. sz. 111–121.